

ВІДГУК
офіційного опонента кандидата філософських наук, доцента
Христокіна Геннадія Володимировича
на дисертацію Заремби Євгенія Миколайовича
«Міжправославний конфлікт в Україні:
витоки, перебіг, перспективи подолання»,
подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Останнім часом увага українського суспільства знову прикута до проблеми формування української помісної Церкви. Події Майдану та війни на Сході України, здавалося, об'єднали усіх незалежно від соціального статусу, національності, мови чи віри. Ці події продемонстрували приклад громадянської єдності українського народу. Але українці прагнуть духовної єдності, і для багатьох громадян символом такого духовного єднання може стати отримання українськими Церквами статусу єдиної, помісної, автокефальної православної Церкви. Адже православна Церква в Україні є не просто релігійною організацією, але духовним символом народу, основою його культурно-історичної ідентичності. Бути українцем для більшості означає бути православним. І хоча частка свідомих і активних церковних людей залишається невеликою, але свою приналежність до православної культурно-історичної традиції усвідомлює переважна більшість громадян України. Саме тому єдність народу України багато в чому залежить від єдності української Церкви.

Аналіз проблеми природи міжправославних конфліктів та осмислення можливих шляхів досягнення єдності в православ'ї є не простим завданням. Самі богослови, спрощуючи ситуацію, переважно вбачають вирішення цієї проблеми через використання принципу канонічності. Для них церковна єдність – це єдність в канонах, догматах та церковній традиції. Але історія православ'я демонструє нам, що не завжди прийняття одних канонів була підставою для єдності. Конфліктність в православ'ї виростає також не просто з його зв'язків із владою, політикою чи державою. Позиція держави щодо православної Церкви є важливим, але не єдиним і переважно зовнішнім чинником. Так само культурно-історичні та національні особливості православних Церков можуть впливати на розгортання конфлікту, визначати особливості відносин його носіїв.

Очевидно, що дуже значущими є внутрішні чинники міжправославного конфлікту в Україні. На нашу думку, можливість міжправославних конфліктів закладена в саму адміністративну організацію православ'я. Відомо, що на відміну від католицизму, православна Церква не мала унітарного церковного устрою. Більш того, приймаючи за основу самоуправний (автокефальний) спосіб існування, як засадничу її властивість, Церква по різному реалізовувала і обґрунтовувала

автокефалію в історії. Можна говорити принаймні про декілька моделей взаємодії православ'я з державою, суспільством та нацією, які визначали шляхи утвердження православної автокефалії серед різних країн. Часто причинами конфліктів між церквами ставали саме конфлікти між церквами з різним моделями автокефалії та з різним баченням шляхів її надання. Не вдаючись в детальний аналіз цього питання зазначимо, що конфлікт в Україні викликаний зіткненням «імперської моделі» розуміння автокефалії, представленої РПЦ та її політикою щодо українського православ'я та «національної моделі» автокефалії, представленої національно орієнтованими Церквами УПЦ КП та УАПЦ. Саме зіткнення цих двох підходів щодо отримання автокефалії та її реалізації, і зумовлює, на наш погляд, гостроту міжправославного конфлікту в Україні. Проте автор має власну обґрунтовану позицію.

Власне саме аналізу витоків, перебігу та перспектив подолання міжправославного конфлікту в Україні і присвячено дисертаційне дослідження Заремби Євгена Миколайовича. Ця робота однозначно має усі підстави бути вкрай актуальною та своєчасною для церковно-політичного та суспільно-громадянського життя України. Адже осмислення міжправославного конфлікту та пошуку шляхів його подолання є важливим релігієзнавчим завданням, з яким автор однозначно впорався. Позиція Євгена Миколайовича чітка і зрозуміла – він як теоретик і практик українського релігієзнавства вболіває за перебіг міжправославного конфлікту в Україні і визнає право української церкви мати автокефальний статус. Для нього отримання автокефалії виступає природним шляхом до вирішення міжправославного конфлікту в Україні. Щоб обґрунтувати цю позицію автор проводить системний аналіз ситуації міжцерковних відносин, що склалася в українському православ'ї.

Відмітимо, що Євгеній Миколайович гарно володіє існуючими як науковими, так і богословськими та офіційними церковними джерелами, в яких висвітлюється та осмислюється міжправославний конфлікт в Україні. Він прекрасно знає і використовує наукові релігієзнавчі дослідження цієї проблеми. Дисертація Заремби Є.М. продовжує наукові студії, розпочаті плеядою сучасних українських релігієзнавців В.Бондаренка, В. Бутинського, С. Здіорука, А. Колодного, О. Сагана, Ю. Токмана, Ю. Чорноморця, А. Юраша та ін. Автор всебічно аналізує юрисдикційний статус українського православ'я, перспективи канонічного оформлення єдиної православної Церкви. Для цього Заремба Є.М. прийнятими в релігієзнавстві методами намагається з'ясувати причини розколу українського православ'я та можливі шляхи його об'єднання.

Заремба Є.М. проводить детальний аналіз передумов і причин виникнення міжправославного конфлікту в Україні. На його думку, такі історичні події як розпад СРСР, здобуття Україною незалежності, вихід УГКЦ з підпілля, а також зусилля національно орієнтованих політичних сил і українських президентів та, головним чином, сама логіка церковної історії привели в 1990-ті та 2000-ті роки до національного

самоусвідомлення та самовизначення православних України. В той же час автор вказує, що далеко не всі церковні ієрархи в той час були морально готовими до боротьби за отримання автокефалії. Більшість з них займала пасивну, очікувальну позицію, або взагалі виступили проти змін порядку, до якого вже існувала ментальна прив'язаність. Це пояснюється не лише інертністю церковного мислення, але й тривалими і тісними зв'язками православної верхівки з керівництвом РПЦ та недостатністю роз'яснення важливості автокефалії серед віруючих. Тривалий час сама ідея автокефалії сприймалася в більшості як не потрібна і штучна для України. Ситуація ускладнювалася жорсткою і непоступливою позицією РПЦ, яка взагалі відмовлялася йти на поступки, та конформістською позицією ієрархів УПЦ, які, заради збереження власного статусу, втратили відчуття історичної перспективи та відповідальності перед народом та майбутнім Церкви.

Справедливою є критика Зарембою Є.М. позицій керівників новоутворених православних церков, які недостатньо усвідомлювали усю складність ситуації і відверто галяли час, плекаючи власні амбіції щодо свого гаданого лідерства в майбутній Церві. Така безвідповідальна поведінка церковних ієрархів УПЦ КП та УАПЦ, які і до цього часу не спромоглися встановити продуктивний діалог та дійти згоди, щодо їх всіма очікуваного об'єднання, викликає справедливе обурення не лише у експертів, але й тих віруючих, які усвідомлюють необхідність єдності та відповідальних рішень.

Загалом непоступливість очільників РПЦ та інертність ієрархів УПЦ, внутрішні суперечки між УПЦ КП та УАПЦ, відсутність продуманої стратегії держави та ситуативність її дій в залежності від вподобань певного президента, значно ускладнили і затягнули ситуацію, довели її до повної консервації останніми роками.

Вузол суперечностей та напруги, що склався в цій обстановці в українському православ'ї вимагав більш радикальних рішень. Цьому сприяли сподівання, які виникли у суспільства після революції 2004 року. Але, здавалося наполегливі дії президента В. Ющенка та відвідування України патріархом Варфоломієм в 2008 році не призвели до помітних зрушень в питанні отримання українською Церквою автокефалії. Євгеній Заремба вірно вказує, що вирішення кризи власними зусиллями православних Церков в Україні неможливо без втручання держави та активної частини суспільства. Сама Церква неспроможна вирішити це питання.

Як справедливо зауважує Заремба Є.М., втрачений час та загострення геополітичної ситуації привели до того, що РПЦ починає планомірно втілювати новий пропагандистський церковно-політичний проект «Руського миру», який мав на меті не лише позбавити ініціативи українське православ'я, але й слугувати політичній меті – повернення України в коло впливу Росії. Як вірно зазначає Заремба Є.М. ідеологія «Руського миру» стала ідейною опорою для російсько-української війни та сепаратизму на Сході України. Більш того, можна сказати, що ця ідеологія

має усі ознаки спрямованості на цивілізаційне протистояння Росії Західному світу та РПЦ Вселенському православ'ю. Відповідно тепер перед українським православ'ям стоїть ще більш непросте завдання – не лише досягнути єдності та отримати автокефалію, але й відстояти християнські принципи та власну ідентичність у цій глобальній цивілізаційній суперечці.

Складність і двозначність ситуації в українському православ'ї на думку Заремби Є.М. обумовлена тим, що православні в Україні поставлена в глухий кут. Значна частина віруючих УПЦ бажає автокефалії для своєї Церкви, але вимушена змиритися з тим, що Церква має отримати її в так званий канонічний спосіб – через РПЦ, або Константинополь. Інша ж, ще більша частина православних України, прагне до надання незалежності УПЦ КП та УАПЦ попри те, що вони не визнані світовим православ'ям. В обох випадках православні стають заручниками церковної політики, маніпуляції канонами, недолугості церковної ієрархії. Ситуацію ускладнює непослідовність державної політики з церковного питання, її часті хитання, зміни курсу, відступи.

Спеціально Заремба Є.М. аналізує позицію Константинопольського патріархату, яка загалом за весь період залишається незмінною щодо принципової згоди на українську автокефалію як таку, що вимагається канонічним правом. Правильно відмічається і деяке варіювання цієї позиції з огляду на конкретні умови для українських ієрархів. Спочатку умовами утвердження автокефалії в Україні, на думку Вселенського патріарха, були: об'єднання православних в Україні, покаяння розкольників і порозуміння у цьому питанні з Московською патріархією. Виконання цих умов і мало бути початком визнання автокефалії православних в Україні древніми східними патріархатами. В 2000-ні роки вимагалось вже досягнення єдності УПЦ КП і УАПЦ. Також останнім часом ми чуємо, що Вселенський патріарх готовий розглянути надання українській Церкві статусу автокефалії на більш м'яких для України та одночасно більш рішучих для РПЦ умовах. Будемо сподіватися на позитивне вирішення цього доленосного для України питання.

Серед досягнутих позитивів роботи також можна вважати ґрунтовний аналіз політичної ситуації в українському суспільстві та громадській думці після Майдану 2014 року. Заремба Є.М. абсолютно правий, коли фіксує зміну настроїв як в суспільстві, так і в політикумі та ЗМІ. Це важливі чинники впливу на суспільну та релігійну ситуацію в Україні. Якщо раніше серед науковців переважно враховувався державно-політичний чинник впливу на міжконфесійні процеси, то тепер не менш важливим є громадянський фактор, який дозволяє формувати суспільну думку, без врахування якої зміна церковної ситуації неможлива. Переоцінити важливість активної громадянської позиції щодо відстоювання автокефалії в Україні неможливо. Адже ідея незалежності Церкви в умовах гібридної війни та ідейного протистояння з Росією та РПЦ вимагає зміни шаблонів суспільної свідомості, сталого представництва

інтересів Церкви в ЗМІ та в Інтернеті. Для цього потрібні специфічні волонтерські служіння мирян інтересам єдиної Церкви.

Як важливий чинник і приклад міжправославного конфлікту Заремба Є.М. розглядає зіткнення інтересів Московського та Константинопольського патріархатів. При цьому автор не ідеалізує жодну з сторін, хоча й вказує на суттєву різницю між планами та засобами їх реалізації цих двох центрів світового православ'я. Справді існуючі канони та документи й рішення прийняті в минулих століттях кожна з сторін інтерпретує по-своєму. І важливим тут є бажання сторін розширити чи зберегти територію свого «канонічного» впливу та боротьба за лідерство в православ'ї. Але при цьому Заремба Є.М. чітко показує, що Константинополь на сьогодні загалом грає більш конструктивну роль у світовому православ'ї, бо сприяє утворенню нових автокефальних церков, які б розширили православний світ. Тоді як Московська патріархія зациклена на утриманні під контролем своїх «історичних» територій і для цього вдається до самих різних сумнівних методів – міфотворчості, політичного шантажу, спекуляцій. Зокрема, характерним тут є приховане поширення ідеї про безблагодатність Константинополя, про втрату ним своєї історичної місії посередника в Церкві, про антихристиянський характер екуменізму та місії Константинопольської Церкви.

Надзвичайно важливим для України у цьому контексті є проблема канонічної приналежності Київської митрополії, яка по-різному вирішується Москвою та Константинополем. Історично Київська митрополія від початку перебувала під юрисдикцією Константинополя, що протягом сотень років глибоко позначилося на її історичному бутті та самосвідомості. Тому перехід Київської митрополії під владу Москви переживався більшістю її ієрархів як велика трагедія. Більш ніж 350 років Церкву переробляли на інший лад. Але і після цього українське православ'я суперечливо поєднує в собі різні орієнтації, умовно – на схід і на захід. Зрозуміло, що більш перспективним для вирішення питання про автокефалію є орієнтація українського православ'я на Вселенський патріархат, який єдиний в законний спосіб здатний вирішити цю проблему.

Окремої уваги заслуговує проблема богословського обґрунтування автокефалії, яку детально аналізує Заремба Є.М. в другому розділі. Він приводить три основних типи аргументів, що використовувалися православними теологами для ідейного пояснення незалежності української Церкви. У 1990-х роках основним був відомий аргумент: «У незалежній державі – незалежна (автокефальна) Церква», який висували прихильники української автокефалії проти богословів РПЦ. Зовсім іншого спрямування набули аргументи висловлені митрополитом УПЦ Володимиром (Сабоданом), який обґрунтовував особливу Київську традицію як ідейну підставу для захисту ідеї помісності української Церкви. Найбільш сучасну богословську теорію запропонували православні теологи М. Афанасьєв та Іоанн Зізіулас, які бачать основу Церкви, відповідно, в євхаристійному спілкуванні громади та в єпископі,

навколо якого збирається Церква. Думки останнього використав Константинопольський патріарх Варфоломій, який умовою єдності Церкви визначає не лише літургію та Собори Церкви, але й саму постать Вселенського патріарха, спілкування з яким є видимим символом єдності Церкви. Консервативну позицію представляють теологи РПЦ, які єдність Церкви вбачають як в Літургії так і в приналежності до канонічної ієрархії, відмова від підкорення якій фактично означає розкол. Цікаво, що Євгеній Заремба піддає критичному аналізу усі названі позиції, бо, на його думку, ні одна з них не відображає реальної ситуації, яка полягає в тому, що більшість Церков проголосили свою незалежність самочинно, і лише згодом отримали її підтвердження від кріархальної Церкви. Звідси релігієзнавець, спираючись на досягнення українських теологів, робить висновок про необхідність де-політизації та де-міфологізації ідеї автокефалії. Адже, автокефалія не є самоцінною, сама по собі, а лише одним з можливих способів влаштування Церкви.

Важливим питанням, що розглядається в третьому розділі дисертації є аналіз моделей можливого розвитку подій, реалізація яких може завершитися унезалежненням православних в Україні. В основному таких моделей дві. Перша, найменш реалістична, передбачає надання автокефалії УПЦ з боку РПЦ, з ймовірним подальшим приєднанням до новоствореної автокефальної Церкви УАПЦ. Такий варіант розвитку подій, справедливо видається Зарембі Є.М. на сьогодні фактично неможливим, враховуючи незмінну категоричну позицію РПЦ з цього питання. Натомість інший сценарій, хоча і не ідеальний, передбачав би об'єднання церковних структур УПЦ КП та УАПЦ з одночасним їх визнанням Вселенським патріархом. Нажаль можливість такого вирішення ситуації, вже давно прописана церковними аналітиками, так не реалізувалася, по причині постійних непорозумінь з боку керівництва двох названих структур, особистих амбіцій вищих ієрархів, накопичених образ тощо. Очевидно, що друга модель набуває особливої актуальності у світлі тих переговорів, що зараз веде українська держава та керівництво УПЦ КП й УАПЦ з Вселенським патріархом. Залишається лише сподіватися на відповідальність церковних ієрархів.

Загалом, автор представленої дисертації досить критично оцінює державну політику України в «православному питанні». Він знаходить чимало прорахунків української влади за роки незалежності. І, перш за все, мова йде про відсутність державної стратегії по отриманню українським православ'ям суб'єктності в міжнародній політиці. Остаточні висновки дисертанта видаються особливо своєчасними. Попри критику, він робить основний акцент у вирішенні проблеми української автокефалії на зусиллях держави, яка повинна нарощувати, скоординовані з самими українськими церквами, відносини з Константинопольським патріархом, узгоджуючи оптимальну модель надання автокефалії.

Попри вказані позитивні здобутки дисертації Заремби Є.М., варто вказати і на її **недоліки**.

1. Автор послідовно і часто виправдано критикує позицію УПЦ КП та її очільника. Проте, зосередившись на критиці особи та позиції патріарха Філарета, дисертант не помічає тих позитивних зрушень, які відбулися в позиції і сприйнятті суспільством УПЦ КП за останні 4 роки її існування. Варто було б відмітити її активну громадянську позицію, грамотну присутність в медіа, конструктивні відносини з владою.
2. Автор справедливо підкреслює недостатність зусиль української влади і зокрема П. Порошенка в питанні вирішення українського церковного питання протягом 2014-2017 років. В той же час без особливої уваги залишається активізація зусиль держави в напрямі отримання помісної автокефальної церкви з початку 2018 року.
3. Варто було б звернути увагу на зміни внутрішньої ситуації та геополітичної кон'юнктури, які відбулися за останні роки і які дозволили активізувати зусилля української влади та змінити позицію Вселенського патріарха, який зараз абсолютно серйозно розглядає можливість надати автокефалію українській церкві. Було б надзвичайно актуальним додати до роботи самі свіжі данні з цього приводу.

Підсумовуючи, зазначимо, що дисертаційна робота Заремби Євгенія Миколайовича «**Міжправославний конфлікт в Україні: витоки, перебіг, перспективи подолання**» є актуальним і змістовним дослідженням, яке відзначається науковою новизною і здійснене на основі належного опрацювання відповідних літературних джерел. Воно відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року (із відповідними змінами), а її автор Заремба Євгеній Миколайович заслуговує на присвоєння наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

**Офіційний опонент,
кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії та політології
Університету державної
фіскальної служби України**

Г.В. Христокін

